

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA**

1974

TARTALOMBÓL

Brös Imre: Haller László írói portréja

Émeth G. Béla: Közönség és kritika a kiegyezés utáni esztendőkből

Horváth Béla: Kassák avantgard ideológiája

Horváth János: Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben

Tartalomjegyzék

1823—1973 Petőfi (Fekete Sándor)

Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon (Kulcsár Péter)

Fenyő István: Nemzet, nép, irodalom (Kulin Ferenc)

Vargha Kálmán: Álom, szecesszió, valóság (Imre László)

A „Kortársaink” négy kötetéről (Rónay László)

A nyelvtudomány ma (Horváth Iván)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1974. LXXVIII. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szauder József
főszerkesztő
Komlovszki Tibor
felelős szerkesztő
Németh G. Béla
társzerkesztő
Biró Ferenc
Kiss Ferenc
Tarnai Andor
Varga József

Vörös Imre: Haller László írói portréja	529
Németh G. Béla: Közönség és kritika a kiegyezés utáni esztendőkből	543
Kárpáti Béla: Kassák avantgard ideológiája	558

Kisebb közlemények

Dán Róbert: Eőssi András és az erdélyi szombatosság genezise. 572 — Kunszery Gyula: Himfy-nyomok a himnusz-költészetben. 577 — Szegedy-Maszák Mihály: A <i>Poétai harmonistica</i> európai háttere. 582 — Dömötör Sándor: Arany János és <i>A falu jegyzője</i> . 588 — Nagy Miklós: Madách és Bérczy Károly. 590	
---	--

Adattár

Horváth János: Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben	594
--	-----

Szemle

1823–1973 Petőfi (<i>Fekete Sándor</i>)	628
Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon (<i>Kulcsár Péter</i>)	630
Fenyő István: Nemzet, nép, irodalom (<i>Kulin Ferenc</i>)	632
Vargha Kálmán: Álom, szecesszió, valóság (<i>Imre László</i>)	638
A „Kortársaink” négy kötetéről (<i>Rónay László</i>)	636
A nyelvtudomány ma (<i>Horváth Iván</i>)	643

*

Réz Pál: Kulcsok és kérdőjelek. — Révai Miklós: A magyar szép toll. — Vitéz Mihály ébresztése. — Petőfi Sándor és Debrecen. — Bertha Bulcsu: Írók műhelyében. — Vécsei Irén: Hunyady Sándor. — Deák Tamás: Boldog verseny. — Rudolf Chmel: Literárne vzt'ahy slovensko-mad'arské. — B. Nagy Margit: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. (<i>Ferenczi László, Fried István, Tamás Anna, H. Tőrő Györgyi, Tarján Tamás, Sinka Erzsébet, Kőszeghy Péter, Bába Iván, Komlovszki Tibor</i>)	645
---	-----

Krónika

Keresztury Dezső hetven éves	654
Fehér Géza (1921–1974) (<i>Horváth Károly</i>)	655
Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz	655
Intézeti hírek (1974. január 1–június 30.)	656

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Ménési út 11–13.

„A magyar sziveket gyönyörűsége s' tsudálkozásra hozó”¹ Haller Lászlót, Fénelon *Télémaque*-jának a fordítóját szigorúan ítélte meg az utókor. Már Bessenyei György is, aki a fenti magasztaló szavakat *A holmi*-ben leírta, Haller néhány pontatlanul használt kifejezésének a helyreigazítása után megjegyzi: „Az írás módjában is felette sok homályt, és szükségtelen zifraságot hintet a fordító [...].² Kazinczy, aki jó negyven évvel Bessenyei után ugyancsak foglalkozott a *Télémaque*-kal, s átültetett belőle „egy szakaszt”³, elavultnak véli Hallert, aki „szépen irt, de csak a' maga idejében”.⁴ Egy másik helyen szemére veti, hogy Haller, túl egyszerűnek tartva Fénelon szövegét, azt pórvirágokkal („mit baurischen Blumen”) cifrázta fel.⁵ Kazinczy bíráló megjegyzéseit azóta is idézik, így akadémiai Irodalomtörténetünk,⁶ valamint Bán Imrének a magyar barokk prózáról szóló győri előadása.⁷ A jelen tanulmány célja az, hogy az eléggé elfelejtett Haller Lászlót és munkásságát mint érdekes korjelenséget mutassa be, továbbá hogy megkísérelje kijelölni a *Telemakus* helyét a magyar szépprózai stílus történetében.

Milyen hatások formálták szerzőnk személyiségét, írói alkatát? Három fő tényezőt kell megvizsgálnunk: a családi hagyományokat, az iskolai éveket, majd az 1740 táján kibontakozott közéleti tevékenységet.

A Haller családra, amely a XV. század végén telepedett meg Budán, s amelynek egyik ága a mohácsi vész után szakadt Erdélybe⁸, a meggyőződéses, gyakran türelmetlen katolicizmus volt jellemző. László nagyapja, Haller István, aki 1708-tól az erdélyi gubernium élén állott, Cserey Mihály szerint „jámbor ember külsőképpen [...], de belől eből áll a mája a reformatusok ellen.”⁹ Haller István egyik fia, László (a *Télémaque* fordítójának nagybátyja) kétes hírnevet szerzett magának azzal, hogy katolikus vallásra akarta kényszeríteni feleségét, Bethlen Katát. Volt azonban egy másik tradíciója is a családnak: a kultúra szeretete. A XVII. században kiemelkedő alakjuk Haller János, a *Hármas istória* szerzője. A századforduló után Haller Istvánnak egy másik fia, Gábor (1685–1723) folytatta ezt a hagyományt. „Ő korának egyik ritka tanult férfia volt, ki a tudományokat nagyrabecsülte, folyvást olvasgatott s könyv nélkül soha nem utazott.”¹⁰ Francia nyelvismerete különösen figyelemreméltó. A családból, amely hamar meg-

¹ BESSENYEI György: *A holmi*. Béts, 1779. XXVIII. rész 255.

² I. m. 256.

³ Kazinczy Ferenc levele Cserey Miklósnak 1821. jan. 12-én. Kazinczy Ferenc levelezése, XVII. Bp. 1907. 350. A fordításnak egyébként nyoma veszett.

⁴ Uo.

⁵ Levél Rummy Károly Györgynek 1819. aug. 31-én. *Kaz. Lev. XVI.* Bp. 1906. 497.

⁶ A magyar irodalom története, II. Bp. 1964. 548.

⁷ It 1971. 497.

⁸ SZÁDECZKY Lajos: *A Haller-grófok nemzetség-könyve*. Turul, 1886.

⁹ I. m. 68.

¹⁰ BERKESZI István: *A gróf Haller fiúk iskoláztatása a XVIII-ik század első felében*. Különlenyomat a *Századokból*, Bp. 1883. 9.

békélt a Rákóczi-szabadságharcot követő Habsburg-világgal, talán éppen ő a legrokonszenvebb. Ifjú korában a fejedelmet szolgálta, 1711 után Erdélybe vonult vissza. Feleségétől, Klárától, Károlyi Sándor leányától négy fia született, köztük az általunk tárgyalt Haller László (1717—1751). Valószínű, hogy ez utóbbit a korán elhunyt apa iránti kegyelet is sarkallta később a franciatanulásra, nemcsak az árván maradt testvéreket gyámolító nagyapának, Károlyi Sándornak a meg-megújuló ösztönzése.¹¹

Több adat áll a rendelkezésünkre, hogy bepillantsunk a Haller fiúk neveltetésének történetébe és szellemébe. Az első Károlyi Sándornak 1723-ban kelt részletes utasítása nevelőjükhöz, Kajdácsy Ferenchez. Ennek 7. pontja kiemeli a nyelvgyakorlás fontosságát: „Ne engedd különben beszélni tanuláskor, hanem deákul s németül, sőt játékban is németül beszéljenek.”¹² A német nyelvi környezetet elsősorban a pozsonyi évek (1724—1727) biztosították. 1727-től a fiúk a nagykárolyi, a pesti, majd 1733-tól a nyitrai piarista intézetben tanultak tovább. Ennek a rendnek különösen a latinoktatása volt kiváló.¹³ Haller László jó latinista, 1731-ben például ő az első a syntaxisban. Tekintélyére jellemző, hogy 1733-ban Nyitrán az ifjúság vicerekторnak választja. A német és a latin műveltség mellett azonban ne hallgassuk el azt a tényt se, hogy a korabeli oktatásban éppen a piaristák fordították a legtöbb gondot a magyar nyelv ápolására! A testvérek között már ekkor László számít a betű emberének: többnyire a levélírást is ráhárítják...¹⁴

Milyen irodalmi-esztétikai hatások érik a szorgalmasan tanuló diákot az iskolai színjátszás-szon¹⁵ kívül? Elsősorban a retorikai és a poétikai oktatás szellemét kell megvizsgáljunk. Mivel Haller a piarista rend különböző intézeteiben folytatta tanulmányait, valószínű, hogy alaposan ismernie kellett a rend egykori magyarországi alkormányzójának, Moesch Lukácsnak 1693-ban Nagyszombatban megjelent *Vita poeticáját*, amelyet legutóbb Bán Imre ismertetett részletesen.¹⁶ Bán Imre munkájára támaszkodva, a *Vita poeticá*nak a következő, számunkra lényegesnek tűnő vonásait emeljük ki. A kézikönyv a főnemesi érdekek szellemében fogant, az ország főrendeit dicsőíti. Szorgalmazza az idegen ajkúak magyar nyelvtanulását. Az anyagot öt felvonásra osztva, drámai formában adja elő: a Poesis, a Musa vagy más mitológiai személyek oktatják a költő-növendéket. Az ún. II. felvonás nagyszabású történelmi-mitológiai névtárt ad, az V. felvonás „a mesés átalakulások (Ovidius) jelképes, erkölcsi értelmű magyarázata.”¹⁷ A költészet célját Moesch — Horatius szavaival — így fogalmazza meg: „et prodesse volunt et delectare Poetae”.¹⁸

A szóban forgó tankönyvnél azért kellett hosszabban elidőznünk, mert rögtön szembeötlik, hogy Hallernak — bár prózáíró — egész munkássága belefér a Moesch által meghatározott keretekbe. Bán Imre tanulmánya felhívja a figyelmet arra, hogy a retorika a XVI—XVIII. században nem különül el mereven a poétikától. „A közkezen forgó retorikák és poétikák példaanyaga nagymértékben azonos, a prózáíró vagy szónok számára is a költői *elocutio* ékességeit

¹¹ Az eset egy generáció múlva megismétlődik: Haller László fia is korán elvesztett apjára emlékezve tanul franciául. Vö. BARANYAI Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon — XVIII. század. Bp. 1920. 36.

¹² BERKESZI: i. m. 14.

¹³ Desericzky Ince 1743-ban így ír: „Már a kamaszfiúk s (amit Európa csodál) a kilenc (vagy kb. kilenc) esztendősi fiúk folyékonyan, gondolkodás nélkül beszélnek a latint, úgy, mint anyanyelvüket.” (A latin szöveget idézi és fordítja JELENITS István: A latin nyelvű epigramma tizennyolcadik századbeli piaristák költői gyakorlatában. ItK 1969. 176.)

¹⁴ 1730. május 9-én kelt levelében pl. kimentti bátyját, akinek állítólag meggyűlt a hüvelykujja, valamint öccsét, akit a „hideg háborgat”: helyettük is ő ír nagyapjuknak. Haller László levelezése a Károlyi Levéltárban található.

¹⁵ Haller maga is szerepel az iskoladramákban, l. BERKESZI, i. m. 22.

¹⁶ BÁN Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVIII. században. Bp. 1971. 62—78.

¹⁷ I. m. 65—66.

¹⁸ I. m. 67.

írják elő [...] ¹⁹ A korszaknak különben egyetlen ismert, jelentős irodalomelméleti kézikönyve sem vág annyira egybe Haller szemléletével, mint Moesch Lukácsé. Az persze a véletlen műve lehetne, hogy a Telemakusban is mindvégig egy mitológiai személy, Mentor oktatja az ithakai királyfit, sőt a történelmi és mitológiai utalásoknak abban a sokaságában, amely a két Haller fiú diákkori latin beszédét jellemzi, ugyancsak nem szükségszerű Moesch könyvének a hatását keresni. Az azonban figyelemre méltó, hogy a gyönyörködtetve tanítás követelménye mindvégig érvényesül Hallernál. Jelentős továbbá egy eddig elhanyagolt adat, amelyet több múlt századi szerző említ ²⁰: Haller lefordította Ovidius *Metamorphoses*-einek nagy részét is, de ez a munkája elveszett. A római költő megválasztásában minden bizonnyal a *Vita poetica* Ovidius-szemlélete irányította a fordítót, és az a nagy szerep, amelyet Ovidius ebben a poétikában betölt. Sőt, még anyanyelvünk gazdagításának a gondolata sincs ellentétben a latinul írt kézikönyvvel, amely — mint említettük — kiemeli a magyar nyelv fontosságát. Bán Imre megállapítása szerint: „Ha pl. az öreg Gyöngyösinek kezébe került ez a latin poétika, minden sorával egyetérthetett.” ²¹ Úgy tűnik, Moesch Lukács műve az a bizonyos, eddig fel nem ismert láncszem, amely Haller esztétikáját a XVII. századéhoz, Gyöngyösi korához köti. Arra vonatkozólag, hogy a *Telemakus* fordítója magának Gyöngyösinek a munkásságát is ismerte volna, nincs határozott adatunk, de a barokk költő népszerűségére gondolva, egy literátor hajlamú ifjúról ez legalábbis feltételezhető.

A Nyitrán diákoskodó fiatalember hős-eszményét az a latin nyelvű szónoklat tükrözi, amely — Károlyi Sándornak ajánlva — 1734 augusztusában Nagyszombatban jelent meg nyomtatásban. A *Felix Bellator ubique sive Invictissimus Orbis Domitor ALEXANDER MACEDO* című munka szerzőként Haller Lászlót és öccsét, Gábort tünteti föl. ²² A két fiút nemcsak testvéri, hanem baráti szálak is összefűzték. ²³ Ismerve azonban az idősebbik testvér elmélyültebb intellektuális alkatát, valószínűnek tarthatjuk, hogy a Felix Bellator nagyobb-részt az ő műve, az ő nézeteit tükrözi.

A Nagy Sándor tetteit bemutató, gyakran 10—15 soros mondatokban megírt prózai alkotás alap gondolata a hősi erénynek, a „Heroum virtus”-nak a magasztalása, amely „virtus” természetesen nem szorul rá a dicséretre. A már gyermekkorában kiemelkedő makedón uralkodó cselekedeteit állandóan egybevetik a görögök, a rómaiak és a karthágóiak híres hőstetteivel. Nagy Sándor azonban nemcsak kiváló harcos, hanem a betegek, az elmaradók, a leroskadtak, a szomorúak vigasztalója, már pusztá jelenlétével is erőt önt híveibe. A szöveg szép ritmusának érzékeltetésére tördeljük szét a prózában írt sorokat:

„At vel hinc una sui praesentia

corroborabat aegros,

excitabat remissos,

¹⁹ I. m. 8.

²⁰ Pl. LÁZÁR Béla egy másik Télémaque-fordítóról, Zoltán Józsefről írt cikkében: EPhK, 1887. 742. Szinyei ugyancsak beszél róla.

²¹ BÁN Imre: i. m. 78.

²² A mű teljes címe: „Felix Bellator ubique sive Invictissimus Orbis Domitor ALEXANDER MACEDO Dictione Oratoria celebratus, et excellentissimi, ac illustrissimi Domini Comitiss, Domini ALEXANDRI KAROLYI de NAGY KÁROLY [...] Domini Avi Gratosissimi honoribus dicatus ab Oratoribus obsequiosis Nepotibus LADISLAO, & GABRIELE HALLER Comitibus de Hallerkö. MDCCXXXIV, TYRNAVIAE, Typis Academicis, per Leopoldum Berger” — Az OSZK példányát használtam.

²³ Pár évvel később együtt katonáskodtak a déli végeken, és az sem lehet véletlen, hogy 1749-ben László a Gábor nevet adta kisleányának (bár ez nemcsak öccsének, hanem korán elvesztett apjának a keresztnéve is volt). A hűséges testvéréről a Telemakus kassai kiadója is megemlékezik majd a műhöz írt előszóban: eszerint László halála után „Haller Gábor generális [...] az ő édes bátya munkáját” gondjaiba vette, s a kéziratot eljuttatta Barkóczy Ferenc püspökhöz.

levabat prostratos,
solabatur moestos,
ad omnes obsidionem inter labores ferendos,
debiles indurabat.”

A mondatot bevezető hat szó „felütése” után a négy állítmány—tárgy szópár lüktetése csaknem versszerű ritmust eredményez, a szavak szótagszáma azonban ezen belül kellemes változatosságot biztosít. A rákövetkező hat szó tovább lazítja a szöveget, visszakanyarodva a próza ritmusába. A befejező „debiles indurabat” tartalmilag is összefoglalja az addigiakat, formájában is visszautal az előző szópárokra, csak hogy a korábbi állítmány—tárgy szerkezetet tárgy—állítmány sorrendre cseréli, és így, az ígét téve a mondat végére, súlyos pontként zárja le azt. Ez a mondatépítés sajátosan barokk jellegű: azonos motívumok áradnak, a ritmikai egységek száma tetszés szerint szaporítható, nem a klasszicizmus gondos kiegyensúlyozottsága nyilvánul meg benne. (Hát még ha egy hosszabb periódust elemeztünk volna!) A tizenhét éves Haller olyan stíluseszmenyt követ, amely érthetővé teszi majd Fénelon klasszikus tisztaságú mondatainak lazább, sőt gyakran fegyelméletlenebb fordítását.

A fentiekből különben az is kitetszik, hogy Nagy Sándor alakjában egy, már a XVII. századi epika által is dicsőített antik (vagy antikizált) szinte misztikus erővel rendelkező barokk hőstípust állítanak maguk elé az ifjú szerzők, olyan hőst, aki Zrínyi módjára az ellenség vérével írja meg örök hírnevét: „[. . .] trophaea non suo, sed hostium inscribens sanguine.”

A szónoklat megjelenésével egyidejűleg Haller László engedélyt kér nagypapjától, hogy szerzetesi ruhát öltson. Károlyi Sándor elzárkózik a kérés elől, s a következő tanévben már nem a nyitrai, hanem a kolozsvári piarista iskolába küldi unokáit. Felvetődik a kérdés, vajon találkozott-e a műveltségre fogékony fiatalember a Szauder József által (Esze Tamás nyomán) említett „korai magyar felvilágosodás”-sal, „mely protestáns és katolikus egyházi körökben nagyjából egyidejűleg, az 1730-as években indult el, és igen erős hatással volt a katolikus (piarista) és protestáns (debreceni, sárospataki) intézetekben tanuló magyar felvilágosultakra.”²⁴ A diákoskodó Haller tipikusan XVII. századi hő-eszménye, esztétikája és stílusa arra enged következtetni, hogy nem.

Az iskolai évek után 1736 az az esztendő, amely mozgalmasabb, tapasztalatokban gazdagabb időszak nyitánya. Haller három évre Bécsbe kerül jogot tanulni. Szemtanúja a török elleni háborús mozgolódásnak: „[. . .] a minap Dunán nemely hajokat lattam kik onnet felül fegyfert, golyobisokot [. . .] vittek le.”²⁵ Károlyi Sándor kívánságára francia nyelvtanárt keres, de sokáig nem talál. Földrajzi tanulmányai elé is akadályok gördülnek, mivel — a sors iróniája folytán — ebből viszont csak francia mestert talál, akit nem ért meg. 1738. február 5-én végre jelentheti nagypapjának: „Az Francia Nyelvet már Istennek hala el kezdettem, lassan kint igyekezven benne csekély tehetsegem szerint.”²⁶ Hogy a franciatanulásban nem a korai felvilágosodás eszméi, hanem a kor főúri divatja vezeti, azt egy pár hónappal későbbi levele tanúsítja: „[. . .] az Francia nyelvet is tanulom az irással együtt, és az Harfát is tanulom, s azon kívül az Fechtérozást is [. . .]”²⁷ Franciául beszélni egyelőre körülbelül ugyanazt a társasági „sikket” jelenti a Bécsben élő mágnások számára, mint a hárfázás vagy a vívás. (Magyarországon ez a szemlélet furcsa módon még évtizedekkel később, a felvilágosodás

²⁴ SZAUDER József: A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai. ItK 1969. 143. Szauder József programtanulmányának a vitájában BARÓTI Dezső kétségbe vonja ennek a korai magyar felvilágosodásnak a meglétét: uo. 157. Dolgozatunk (tárgyának erősen körülhatárolt jellege miatt) nem vállalkozhat arra, hogy általánosságban nyilatkozzék; megállapításunk Haller személyére vonatkozik.

²⁵ 1737. ápr. 8-i levele. Károlyi Levéltár.

²⁶ Károlyi Levéltár.

²⁷ 1738. aug. 16. Károlyi Levéltár.

is kísért: a nagyszombati egyetemen 1775 áprilisában egyidejűleg határozzák el, hogy tanárokat alkalmaznak a francia nyelv, a vívás és a tánc oktatására.²⁸

Haller levelezése különösen 1739-től válik érdekessé, mert szerzőjük a történelem sodrába kerül. Először Péterváradon katonáskodik öccsével, egyik levelében beszámol a Belgrád környéki harcokról.²⁹ Gyomorbaja miatt a következő télen hazautazik, majd 1741-ben Pozsonyból tudósítja nagybátyját a történekről. Az osztrák örökösödési háború kezdetén vagyunk. Szeptember 17-i beszámolója szerint: „Az Beccsiek valoban nagy remülésben vannak, csoportonként szallonganak hozzánk, naponként varjak az Bavarust az Bastyajok s Varosok ala, mar tudgya a jó Isten mi lesz belölle.”³⁰ Az idézett sorokat izgalom és feszültség fűti, a mellérendelő mondatok halmozása egyáltalán nem bántó, jól kifejezi az események kavargását. A levélíró Haller stílusa ott forrósodik át, ahol közvetlen személyes tapasztalataira, élményeire támaszkodik. Újabb vonása ez írói alkatának; később a *Telemakusban* is jellemző lesz rá.

Politikai állásfoglalása világosan kiténik azokból a levelekből, amelyekben mint az Esterházy József országbíró mellett Tatán működő gyakornok, a háborúra mozgósított nemesség hangulatáról ír. Több helyről lázongás híret hozzák. „Az veszprém vármegyei zendülésnek csupán az Notarius vólt az oka, Csúzi Gáspár, sok féle keppen hántorgatván hogy az Nemességet csak mézsár székre kívánnyak vinni, és több efféléket hányván elő, noha maga vólt az vármegye részéről az követ[. . .]”³¹ Az idézett sorokból érezhető a főúri család sarjának lekicsinylő véleménye az izgágának tartott Csúziról. A lázadástól elhatárolja magát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy mindenben a Habsburgok oldalán állana, a hadsereg vezetésének a kérdésében például egyértelműen a magyar főrendek ambícióit képviseli. Méltatlankodva jegyzi meg: „[. . .] már megint kezdenek ellenünk mesterkedni, azon lévén hogy az fel ülő Magyarorságot Német Commandó alá taszítsák[. . .]”. Ugyanebben a levélben utal arra is, hogy az osztrák hadvezetésnek sincs bizalma a kevésbé fegyelmezett magyar hadak iránt: „[. . .] az zsoldost pedig azért kívánták hogy az Nemességtől az Nemet alatt oly subalternatiót nem vártak mint az zsoldostól [. . .]”³² A közép- és kismemességben lappangó németgyűlölet 1742 elején ismét felszínre tör. „Ujjobban Vas Vármegyében alkalmas zendülés támada Szegedi Antal Uram miat [. . .] midőn az zaszlók szenteltettek vólna Erdődi László Uramot Német Köntösben meg látván ott az Nemesség s egyszersmint Kevenhillernek lenni allítván körül álván az Templomot egyenlő képpen fel kialtottak megölésére [. . .]”³³ Úgy látszik, a Habsburg propaganda által közel két évszázadig emlegetett „Vitam et sanguinem” jelenet ellenére igaza van Hopp Lajosnak: „A Rákóczi-korban felgyülemlett potenciális társadalmi erő nem veszett el.”³⁴ Feltűnő, hogy az elbeszélte lázadások az ország nyugati, hagyományosabban túrelmesebb részén lángolnak fel. Gyakran persze csak külsőségekről van szó, például a ruhaviseletről (mint később, Gvadányiék idején). Maga Esterházy is taktikázni kénytelen: „[. . .] eő Excellentiája is az Magyarok örömeire magyarossan kíván lenni. Sárga csizmát is csináltatott magának s két Fecske farkú czafrangot, csak nyereg maradott nemet már ahoz hozza szokvan s nyugodalmassabnak allítvan az magyar nyeregnél eő Excellentiája, de fecske farkú Czafrang ugy ván csinálva, hogy az nyereg nem igen ösmerszik meg hogy Nemet vólna.”³⁵ A helyzet sajátos komikumát Haller nem érzékeli, a humorra máskor sem fogékony. Természetesen az is igaz, hogy az osztrák vezetés és az elégedetlenkedő köznemesség között lavírozó főrendiek nem foghatták fel komikusnak a dolgot. Mint ahogy a következő két híradáson is csak az utókor derül: „Az Prussus Brint már

²⁸ PAULER Tivadar: A budapesti Magyar Kir. Tudomány-Egyetem története. Bp. 1880. I. köt. 75.

²⁹ 1739. aug. 22. Károlyi Levéltár.

³⁰ Károlyi Levéltár.

³¹ 1741. nov. 24. Károlyi Levéltár.

³² 1742. jan. 16. Károlyi Levéltár.

³³ 1742. febr. 15. Károlyi Levéltár.

³⁴ HOPP Lajos hozzászólása Szauder József programtanulmányához. ItK 1969. 163.

³⁵ 1742. jan. 7. Károlyi Levéltár.

megvette s Olomucznak megyen az hova el érvén remenlem Commendans Uram azt is hasonló kességel fogja oltalmazni”³⁶ — majd kilenc nappal később: „Az Prussus Olomuczot [...] minden lövés nélkül meg vette[...]”³⁷

Mivel nem célunk az életrajz részletes előadása, csak röviden érintjük a következő időszak főbb eseményeit. 1742. október 20-án Haller, három vetélytársával szemben, elnyeri a királynő kegyét: kinevezik máramarosi főispánnak. Új posztján egyik fő feladata az, hogy „felkelőket” küldjön a háborúba. 1745-ben ő maga is Sziléziában hadakozik, főleg román nemzetiségű katonái élén. Itt jelenik meg levelezésében először a francia nyelv, de csakis a címzésben, korabeli divatot követve ezzel. Egyes kifejezések („Mareschal et Colonell d’un Regiment Houssars”, illetve „la Reyne d’Hongrie & Boheme”³⁸) arra utalnak, hogy franciatudása nem tökéletes. (Ezt a tényt feltétlenül figyelembe kell venni a Télémaque-fordítás elemzésekor. Vajon mit érzett meg Haller Fénelon stílusából, mondatritmikájából?) A hadakozásból Máramarosszigetre visszatérve, a vármegye ügyeinek szenteli magát. Rövidesen megnősül, felesége gróf Forgách Róza, akitől 1749-ben születik Gábor nevű fia. Harmincnégy éves, amikor a hétszemélyes tábla ülnökévé nevezik ki. A megtiszteltetés, sajnos elkésett: Haller 1751. március 1-én meghal.

A háború viszontagságai után az utolsó évek jelentik a békés szellemi munka visszatérését rövid életébe. Nem tudjuk, mikor foglalkozott Ovidius átültetésével, de az bizonyos, hogy a magyar *Telemakus* keletkezése a fordító halálát közvetlenül megelőző évekre tehető. Ezt bizonyítja az 1755-ös első kiadás bevezetése, amely arra utal, hogy a kézirat meglehetősen nyers állapotban került a nyomtatásról gondoskodó Barkóczy Ferenc (akkor még) egri püspök kezébe. Barkóczy „[...] egy írórt rendelt, a’ki az üdvözült Méltóságos Gróff AUTOR Úrnak, sok vakarításokkal, ki-törlésekkel, jobbító kereszt-vonásokkal irtt munkáját tisztán leírná, az nyelvenk tulajdonsága szerént egybe-szerkesztené, és olly karba állapítaná, mellyben kívánta volna látni maga a’ bődögültt Űr, tudni-illik, hogy a’ nyomtatás által közönséggé tétetve, magyar hazánkban terjedne [...]”³⁹ Az idézett előszó elárulja azt is, milyen szándékkal gondoskodott Barkóczy a mű kiadásáról: „Az Egri Püspökök régenten olly tekintetben vóltak a’ felséges Udvarnál, hogy mint-egy született Mentorok lennének; az-az: a’ Királyunk negyedik szülött fiát nevelnék.”⁴⁰ Ez világos beszéd: az egri püspök az udvarral való kapcsolatát kívánta erősíteni a királyi sarjat nevelő Mentor példájára és az analóg hazai hagyományokra hivatkozva... Mi mindent ki nem lehetett olvasni Fénelon munkájából!

Ugyancsak az előszóhoz kell kapcsolnunk egy észrevételt Haller nyelvvel kapcsolatban. Benkő Loránd tekintélyes monográfiája a kor magyar irodalmi írásbeliségéről a kelet-magyarországi provinciális típusba sorolja a *Télémaque* fordítóját. „Az I./1 altípusnak az a jellemzője — írja —, hogy a szerző sok provincializmusa a norma-elemekkel való igen nagy kevertségben tűnik föl, és általában az egész provincialisztikus alapszínétű írói gyakorlatban a következetlenségek, vaglyagosságok, szeszélyes kettősségek, hármasságok, téves visszaütesek stb. ural-

³⁶ Uo.

³⁷ 1742. jan. 16. Károlyi Levéltár.

³⁸ 1745. febr. 9-i levele Károlyi Ferenchez. Károlyi Levéltár. A *d’Hongrie* formát egyébként szabályosnak tekintették. Jean Thomas 1763-ban Sopronban kiadott francia nyelvtana ezzel kapcsolatban azt írja, hogy a *Hollande, Hongrie* szavak *h*-ja „hangos *h*”, de ha *de* van előtte, csak „apostrophus”-t teszünk: „Vin d’hongrie, magyar Országi-bor, olv. Ven dongrie” [sic!]. 9. lap.

³⁹ A *Telemakus*t bevezető „Alázatos ajánló levél”-ből, *2 lap. A mű teljes címe: „TELEMAKUS / BUJDOSÁSÁNAK TÖRTÉNETEI, / mellyeket / francia nyelven írt / FENELÓNI / SALIGNIÁK FERENCZ / kameraki érsek / magyarra fordított / HALLERKŐI / üdvözült méltóságos gróff úr / HALLER LÁSZLÓ / Tekéntetes Nemes Máramaros Vár-megyének / fő-ispánnya / Most pedig / Magyar Hazánk Fő, közép, és alacson / Rendeinek öröme, kedves és bölcs mu- / latságára, dicséretes költségével / ki-nyomtatott / méltóságos, és fő tisztelendő gróff úr / SZALAI / BARKÓCZI FERENCZ / egri püspök / ő exczellenciája. / KASSÁN / Az Akadémiai betűkkel M.DCC.LV. Esztendőben.”

⁴⁰ *Telemakus*, Alázatos ajánló levél, * 4 verso.

kodnak.”⁴¹ Minthogy a Benkő Loránd által felsorolt erdélyi provinciális nyelvi jelenségek⁴² Haller levelezésében is jórészt felismerhetők (pl. az eddig idézett szövegekből: *magyarossan, nyugodalmassabban, melyet, csekelly, belőlle, vótt, vótna, alat, miat, ahoz*), valószínű, hogy a *Telemachus*-ban található katonák sem a püspök által rendelt, számunkra ismeretlen írótól származnak, aki a munkát „az nyelvnek tulajdonsága szerént egybe-szerkesztette”, hanem már az eredeti kéziratot is jellemezték. Esetleg még nagyobb mértékben, mint a kinyomtatott szöveget, feltéve, hogy a szóban forgó korrektor maga nem erdélyi származású volt. Egyébként érdekes, hogy Haller, aki hétéves korától élete legnagyobb részét szülőföldjétől távol töltötte, ennyire megőrizte annak dialektusát. Igaz, hogy sokszor idegen (latin, német) nyelven társalgott, a hazai szózatát pedig az együtt tanuló testvérek beszéde, majd a máramarosi román (a magyart legfeljebb tájnyelvi szinten beszélő) katonák kiejtése is erősítette.

Felvetődik a kérdés, mi indíthatta Hallert arra, hogy a *Metamorphoses* után éppen Fénelon regényét fordítsa magyarra, azt a művet, amelyben Odüsszeusz fia, Telemachosz, apja keresésére indulva, a Mentor képébe öltözött Minerva vezetésével számos országot, uralkodót és kormányzati módszert ismer meg. A választ a *Télémaque* példátlan népszerűségében kell keresnünk. A mű Európa-szerte számos kiadást ért meg, Franciaországban és Bécsben a jezsuiták tankönyvként használták, részben a francia nyelv és stílus tanulmányozásának, részben az állam irányításával kapcsolatos ismeretek oktatásának céljából.⁴³ Egy Gregorius Trautwein nevű ulmi szerzetes latinra is lefordította. Eckhardt Sándor valóságos „télémacomanie”-ről beszél.⁴⁴ Ennek hullámai hazánkat már 1706–1707 körül érték: az említett években készülhetett — magának Rákóczinak az utasítására — az a töredékben maradt, latin nyelvű kéziratos *Télémaque*-fordítás, amelyet Köpeczi Béla fedezett föl és ismertetett.⁴⁵ Hallernek nyilvánvalóan nem kerülhetett a kezébe ez a kézirat, a francia eredetivel azonban találkoznia kellett Bécsben, ahol a mű, haladó fokon, tankönyvként volt használatban, s maga Haller is bécsi éveiben tanult a legrendszerezettebb franciául. Irodalmi érdeklődését egyébként is az iskolai tanulmányok szabták meg, mint azt fentebb a Moesch-féle poétikai tankönyvnek és Haller Ovidiusfordításának a kapcsolatairól szólva kifejtettük. Az elmondottak valószínűvé teszik, hogy a *Télémaque*-ot mint afféle tankönyvet ismerte és szerette meg, s határozta el annak átültetését magyar nyelvre, felhasználva — ahogy a későbbiekből kiderül — Trautwein latin szövegét is. Fénelon munkája azért válhatott még kedvezőbbé számára az évek során, mert a francia szerző — Köpeczi Béla szavaival — egy olyan „paternális királyság” híve, amelyben az arisztokrácia kiváltságai ellensúlyozzák a monarchia abszolutisztikus jellegét.⁴⁶ Haller fentebb idézett, 1742-ből származó levelei azt bizonyítják, hogy ő is ezzel az arisztokrata szemlélettel közeledett a témához. Fénelon és Haller álláspontja között azonban van egy lényeges, a helyzetükből fakadó különbség: a fordító ugyanis az *osztrák* uralkodóházzal szemben a *magyar* főnemesség (és közvetve, bizonyos mértékig: általában a magyar nemesség) érdekeit képviseli. Ez a tény egyértelmű magyarázatot ad könyvének a maga korában példátlan sikerére: húsz év alatt négy kiadást ér meg (1755, 1758, 1770, 1775), s csak a felvilágosodás viszonylag szélesebb osztály-alapokon meginduló mozgalma teszi majd túlhaladottá. Ezzel egyúttal azt is kimondtuk, hogy Haller *szubjektíve* nem tekinthető a felvilágosodás korai képviselőjének, törekvéseiben csupán a

⁴¹ BENKŐ Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp. 1960. 426.

⁴² I. m. 488. Pl.: *savanyu, gyümölcs, tanít — tanítt, király, nálla, ahoz, erőssen*, valamint a múlt idő jelének rendszertelen használata: *nézet, látot — nézett, látott* (ez utóbbi különösen a *Telemachus*-ban, vö. BENKŐ, 198.).

⁴³ ECKHARDT, Alexandre: *Télémaque en Hongrie*. Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes, 1926. Különlenyomat, 3.

⁴⁴ I. m. 2.

⁴⁵ KÖPECZI Béla: Fénelon Telemachosának első magyarországi fordítási kísérlete. FK, 1969. Különlenyomat.

⁴⁶ Ld. KÖPECZI: i. m. 13–14., ill. 16–17.

magyar felvilágosodás sajátos nemzeti jellegét, de nem annak osztálytartalmát készíti elő. Szemléletével rokon vonásokat inkább a nyolcvanas évek nemesi ellenállójánál fedezhetünk fel. Bessenyeiekkal elsősorban a magyar nyelv iránt érzett szeretete kötné össze, de a stilsztika terén már nincs rokonságban velük, hiszen — mint látni fogjuk — ő még tipikusan barokk jelenség. Amennyiben az utána következő generációból sokan radikálisabb felfogásban olvasták a *Telemakust* — és ezt korántsem kívánjuk vitatni! — ,az a mű többféle értelmezhetőségével magyarázható, nem Haller személyes indítékaival.

A továbbiakban néhány szemelvénynek az eredetivel való egybevetése alapján megvizsgáljuk, mennyiben marad hűséges Haller Fénelon szövegéhez, mennyiben tér el tőle, illetve mennyiben hat rá a „puskaként” használt latin kiadás.⁴⁷ Idézzük például az első mondatokat:

FÉNELON

„Calypso ne pouvoit se consoler du départ d'Ulysse. Dans sa douleur elle se trouvoit malheureuse d'être immortelle. Sa grote ne resonnoit plus de son chant. Les Nymphes qui la servoient n'osoient lui parler.”

HALLER

„Kalipso Uliisses el-távozásából áradott keservében vigasztalást nem vehetvén legfőbb szerentsétlenségnek állította lenni, hogy halhatatlansága miatt abban véget nem érhet. Ellankadván azért nem hangzott lakó barlangjában éneklése; sőt udvarló Nimfái sem merték megszólítani.”

Már Kazinczynek feltűnt, hogy Haller összeolvasztja az eredetinek rövidebb mondatait. Szövege egyébként is hosszabb a franciánál, 51 szótag helyett 91. Mai szemmel nézve kirívó aránytalanság: a modern fordításokban a magyar változat szokott rövidebb lenni. A jelenség nemcsak a nyelvújítás előtti magyar nyelv körülményesebb természetével magyarázható, hanem azzal is, hogy a fordító számos kifejezéssel bővíti a szöveget: *áradott, legfőbb, abban véget nem érhet, ellankadván azért, lakó*. Mindezek egy kivételével Haller betoldásai, a *lakó*-t Trautweintől vette, akinél az külön mellékmondatot alkot: „Horrebat tristi silentio, in qua considerat, specus.” Fénelon első két mondatát nem mechanikusan, hanem mozaikszerűen kapcsolja össze, a másodiknak egyik kifejezését (*dans sa douleur = keservében*) átemeli az elsőbe. Számos igenevet használ: *áradott, vehetvén, ellankadván, lakó, udvarló*. A francia szöveg második mondata csattanóval végződik, amit a latin is tömören fejez ki: „Incusabat satum misera, quod non posset mori” — Hallernél azonban bőbeszédű magyarázatba fullad. Ugyanílyen főlöszeges magyarázó elem a következő mondat elején az *ellankadván azért* kifejezés. Az idézet végén ezzel szemben két remek találata van: az *udvarló Nimfái* és a *megszólítani*. De olvassuk tovább a két változatot!

FÉNELON

„Elle se promenoit souvent seule sur les gasons fleuris dont un printems éternel bordoit son Ile.”

HALLER

„Bánatjának enyhítésére a' virágokkal ékesített pásitra, mely a' szigetet körül vette, egyedül sétálni indúla.”

Fénelon mondata rendkívül áttekinthető, klasszikus tisztaságú. *Elle se promenoit* (mikor?) *souvent* (hogyan?) *seule* (hol?) *sur les gasons fleuris* (milyen pázsiton?) *dont un printems éternel bordoit son Ile* (a mellékmondatban is: jelzős alany + állítmány + tárgy). Haller a szöveg elejére odatesz egy magyarázó jellegű kezdést, ezután adja meg a hosszú jelzővel ellátott helyszínt, majd a mellékmondatral tovább kiegészíti a kép legfontosabb elemét, a magányosan sétáló

⁴⁷ Francia eredetiként a Daniel Barthelemy-féle 1745-ös kiadást használtam fel, amely a műnek azt a változatát követi, amelyet Haller forgatott (ez a fejezetek számából, beosztásából is kiderül). A Trautwein-féle latin szövegnek nálunk az 1750-es kassai kiadása hozzáférhető, bár ennek az időpontja túl késői ahhoz, hogy Haller éppen erre támaszkodhatott volna: neki ulmi példánya lehetett. Amennyiben mégis kassai kötetrel dolgozott, akkor a fordítással rendkívül gyorsan készült el.

nimfát, akit Fénelonnál azonnal magunk előtt látunk. A dekoratív környezetrajz burjánzását fokozza a Trautweintől átvett *gyönyörűséggel* szó. Az ismétlődést kifejező *se promenoit souvent* helyett Calypso *sétálni indula* — vagyis nem fejeződik ki eléggé a magányos séták egyhangú bánata. A francia mondat eleje, a szomorú nimfa alakja fájdalmas kontrasztban áll a sziget szépségével, a magyarban viszont nem különül el világosan a két pólus, többek között a magyarázó kezdés miatt. A terjedelem itt még aránytalanabb: 24 szótag helyett 52.

Többször hivatkoztunk Trautwein latin *Telemachus*ára. A következő példával, amelyet nem elemzünk részletesen, el szeretnénk háritani azt a gyanút, hogy Haller nem is használta volna a francia szöveget; ezúttal félreérthetetlenül Fénelont és nem Trautweint követi. Mire szoktatják Egyiptomban a gyermekeket?⁴⁸

FÉNELON

„[...] l'exactitude pour toutes les cérémonies de la Religion, le desintéressement, le désir de l'honneur, la fidélité pour les hommes & la crainte pour les Dieux[...].”

TRAUTWEIN

„[...] Religionis, & quae illam exornant, cultus sanctissimus, fuga privati commodi, & desiderium gloriae; fides denique, quam hominibus, & reverentia, quam Diis praestare [liberos genitores docuere.]”

HALLER

„[...] a vallás rendtartásának szoros követésére, magok hasznok kereséseknek el-távoztatására, a tisztesség kívánására, Isteni félelemre, és az emberekhez való hűségref[...].”

Úgy látszik, ebben a részben Haller kizárólag a francia *Télémaquera* figyelt, máskor viszont a latint is tekintetbe vette. Nem tudjuk, mi ennek a következetlenségnek az oka. Lehet, hogy — hiányosabb francia, de jó latin tudása miatt — gyakran ellenőrzött egy-egy kifejezést Trautweinnél, majd munkájának ezeken a napjain, a kisebb ellenállás felé haladva, továbbra is ott tartotta a szemét a latin szövegen. Mindenesetre jellemző barokk ízlésére, hogy szívesen vett át az eredetiben nem található, de Trautweinnél meglévő díszítő elemeket. Kazinczynak a bevezetésünkben említett vádja tehát, amely szerint Haller felcífrázta Fénelon nemes egyszerűségét, részben (de csak részben!) a derék ulmi szerzetest illeti.

A francia, a latin és a magyar szöveg összehasonlítása nem csupán a stíluselemzés szempontjából fontos. Érdemes pl. egybevetni a 22. könyv egyik részletének a változatait. Fénelon a bölcs tanácsokat meg nem hallgató, népkiket szolgaságba taszító zsarnokok sorsáról beszél:⁴⁹

FÉNELON

„Il n'y a qu'une révolution soudaine & violente, qui puisse ramener dans son cours naturel cette puissance débordée. Souvent même le coup qui pourroit la modérer, l'abat sans ressource.”

TRAUTWEIN

„Soli impetus improvisae vicissitudinis bacchantem extra justos fines potentiam ad aequitatis cursum possunt compellere. At quoties impetus, ad eandem moderandam idonei, omnino percellunt etiam una cum spe dissipandam se reparandi!”

HALLER

„Egyedül az üdöknek hirtelen, és véletlen-való változása tartóztathatja ezen tartalék nélkül dühösködő hatalmat, és egyesnek folyására hozhatja. De gyakran történik, hogy a' mértékelésére alkalmas hirtelenség egyszer'smind annyira meg-erőtleníti, hogy fel-épülésének reménységétől is meg-fosztja.”

A francia *révolution* szót a XVIII. század végén fenyegető forradalmi jóslatnak érezték az olvasók, mint a magyar jakobinus Őz Pál, aki e részletet külön kimásolta magának feljegy-

⁴⁸ Fénelon 22, Trautwein 15, Haller 16.

⁴⁹ Fénelon 453, Trautwein 341, Haller 331.

zéseiteben.⁵⁰ A *révolution* modern értelmezése mellett azonban nem szabad elfelejteni a latin *revolutio*-val összefüggő hagyományos jelentést sem: „forgás, váltakozás”; *révolution des siècles* = az idők változása. Amikor a Párház letekerik a szálat az orsóról, vagyis megváltoztatják (illetve megsemmisítik) a sorsot, a latinban a *revolutio*-val összefüggő ige használatos. A latin szöveg nyomán Haller is a hagyományos értelmezésben fordítja a *révolution*-t, nem pedig a nyelvújítás köréből származó, mai *forradalom* szavunk valamilyen korabeli megfelelőjével, ahogy pár évtizeddel később Őz Pál tette volna.

A *Telemakus* első bekezdésének a vizsgálata során már felfigyeltünk arra, hogy Haller dekoratív környezetrajza némileg háttérbe szorítja a lelkiállapot ábrázolását. Hallgassuk meg azt a részletet, amelyben a Teie nakusba szerelmes és féltékeny Calypso önmagát hibáztatja, amiért vadászatra engedte a flút Eucharisz nimfával!⁵¹ A latint is idéznünk kell, mivel az elemzésben szükségünk lesz rá.

FÉNELON

„O malheureuse! qu'ai je fait? Non, je n'y irai pas, ils n'y iront pas eux-mêmes; je saurai bien les empêcher. Je vais trouver Mentor, je le prierai d'enlever Telemaque; il le ramènera à Ithaque. Mais que dis-je? & que deviendrais-je, quand Telemaque sera parti? où suis-je? Que reste-t-il à faire? O cruelle Venus, vous m'avez trompée! O perfide présent que vous m'avez fait! Pernicieux Enfant, Amour empesté, je ne t'avois ouvert mon cœur que dans l'espérance de vivre heureuse avec Telemaque, & tu n'as porté dans ce cœur que trouble & que desespoir. Mes Nymphes se sont revoltées contre moi. Ma Divinité ne me sert plus qu'à rendre mon malheur éternel. O! si j'étois libre de me donner la mort pour finir mes douleurs!”

TRAUTWEIN

„Miseram me! vah! quid feci? ratum est: non procedam; sed nec procedent ipsi. Impedire Dea noverim. Mentorem adeo: amasium auferat; Ithacae redat. Haec postulabo virum, postulabo autem? quid Calypso post ablatum Telemachum? ubi sum? quid restat? Venus! vah non amandum amoris Numen! tu me decipisti. Perfidam! vah perfidam donantis manum! & tu Cupido pestifer! scilicet bene mihi ut sit cum illo Graeculo, te hoc admisit pectus. Quot nunc perturbationibus tu istud obruis, desperationibus quot laceras? alienatae a Domina famulae. Ecquid mihi Divinitas? nimirum ne mea aeterna sit miseria. Morte utinam finire dolores immortalis queam!”

HALLER

„O én szerencsétlen! mit cselekedtem? nem megyek vadászattyyokra; de fogadom, ők sem mennek. Isten-Asszony vagyok: megtalálom módját megtartoztatásoknak. Mentort felkeresem, 's kérem, hogy innét Telemakust vigye Itakába. De mit mondok? vallyon mint léssen Kalipsó Telemakus távozásával? hol vagyok? mi vagyok hátra? O kegyetlen Venus! O szerelemnek utálására méltó Isten-Asszonya! Te csaltál-meg engem. O kezeidnek hitetlen ajándéka! ő mérges Kupidó, te ártalmas gyermek! azért tudni-illik szálottál ölembe, hogy Telemakussal egyesen gyönyörködhetném. De jaj, mennyi nyugtalanságokkal, 's kétségbe-esséssel töltötted szívemet? el-idegenedtek tőlem Nimfáim. Mit használ halhatatlanságom? hanem hogy nyomorúságomnak végét ne érhessem. Bár szabadságomban volna, halálommal fájdalomnak enyhítése.”

A három párhuzamos idézetből kiderül, hogy Haller mind Fénelon, mind Trautwein könyvét maga előtt tartotta a fordítás során. Szövegének egyes kifejezései csak a franciában találhatóak meg, a latinban nem, pl.: *te ártalmas gyermek, Nimfáim, bár szabadságomban volna*. Ellenpéldákat is idézhetünk, hiszen az alábbiak csak Trautweintől származnak: *O szerelemnek utálására*

⁵⁰ ECKHARDT: i. m. 6. Vö. ECKHARDT Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. 1924. 120.

⁵¹ Fénelon 132–133, Trautwein 98, Haller 97.

méltó Isten-Asszonya, azért tudni-illik. Az *Isten-Asszony* vagyok magyarázó betoldás eredete is a latinban szereplő *Dea* szó. Éppen ezeknek a latinban található bővítéseknek az átvétele rontja erősen a magyar szöveg lélektani hitelét. Miért rágja Calypso minduntalan az olvasó szájába azt, hogy ő istennő? Vajon egy végsőkéig felizgatott szerelmes nő stílusához tartozik-e az *azért tudni-illik?* Trautwein — és a nyomában Haller — ki is esnek a szerepükből, eláruulják, hogy kívülről ábrázolják Calypsót, legalábbis a monológot mondó hősnő megnevezése erről árulkodik: *quid Calypso post ablatum Telemachum? = vallyon mint léssen Kalipsó Telemakus távozásával?* Eredeti és jó ötlet viszont a szöveg végén a *Divinité* szónak *halhatatlansággal* való fordítása, ami erősíti a véget nem érő nyomorúság képzetét. Bár Haller nem mindig adja vissza Fénelonnak az ellentétekre kiélezett stílusát (a nimfák *lázadását* is, a latin nyomán, *elidegenedésnek* fordítja), az idézett részlet jó példa arra, hogy ha kell, rövid, világos, magyaros mondat szerkesztéssel tud változatosságot vinni a más lapokon hosszabb, bonyolultabb mondatok közé.

Következő szemelvényünk a 23. könyv egyik vadászjelenetét idézi:⁵²

FÉNELON

„Les chiens poursuivoient un sanglier d'une grandeur énorme, & furieux comme celui de Calydon. Ses longues soies étoient dures & herissées comme des dards. Ses yeux étincellans étoient pleins de sang & de feu; son souffle se faisoit entendre de loin, comme le bruit sourd des vents séditieux, quand Eole les rappelle dans son antre, pour apaiser les tempêtes. Ses défenses longues & crochues, comme la faux tranchante des moissonneurs, coupoient le tronc des arbres. Tous les chiens qui osoient en approcher, étoient déchirés.”

TRAUTWEIN

„Persequantur canes ap-
rum ingentis magnitudi-
nis, porem Calydonio im-
manitate furendi. Exere-
bat setas non mitiores
ferro, neque jaculis innoxias.
Oculi sanguinei, crebro-
que, & praecipiti fulgore
internitente terribiles. Vis
proturbati halitus indicium
sui longe praemitte-
bat currenti velut ambiguum
et procellis murmur, cum
jubente Aeolo se ad antra sua
recipiunt. Procumbebant
arborum stirpes decussae,
quibus dentes suos, formam
& aciem falcium largiter imi-
tantes, illiserat. Canum im-
minentium temeritas rup-
tis illis plexa.”

HALLER

„A' Kalidon-bélihez ha-
sonló dühösségű, s-terme-
tű rettenetes vad kant
hajtottak a' kutyák. Vas
keménységével, 's-dsidák
hegyességével vetekedő
sertéjét fel-emeli vala. Vér-
ben forgó szemei szapora
mozdulással, 's-iszonyú
fényvel tündöklöttek. Rő-
högő fúvása már távol-
ról jelensége volt közelítő
futásának, mint a' szelek-
nek fel-háborodott zúgása,
midőn Eolus parancsolat-
jára visszatérnek barlang-
jokba. Dőlődöztek a le-
verettetett fák, mellyekbe
kasza forma éles fogait
vagdalta. A' közelítő ku-
tyáknak vakmerőségét vé-
konyoknak ki-vágásával
bűntette.”

Nyilvánvaló, hogy Haller itt nem a francia, hanem a latin változatot követi, mondatépítésében azonban sikerül megtalálnia egyéni hangját, szinte eltűnik az idegen nyelv hatása. Rögön az elején érvényesül egy — már másutt is megfigyelt — írói vonása: az alany, az állítmány és a tárgy helyett a díszítő hasonlatot teszi a mondat élére. Egyébként szerencsésen, mert így nem az üldöző kutyákra, hanem a továbbiakban középpontba kerülő vadkanra irányítja a figyelmet. A franciához képest, ahol sok a létige, jóval több részletet fejez ki cselekvést jelentő szavakkal. A vérben forgó szemek *szapora mozdulása* a riadt állat pontos megfigyeléséről tanúskodik, a *röhögő fúvás* akusztikai élménnyel egészíti ki a jelenetet. A *rettenetes* vagy az *iszonyú* szavak érzelmi töltése is erősebb volt a XVIII. században, mint manapság. A leírás rendkívül expreszszív, személyes élmények emléke tüzesíti át. A levelezés kapcsán már utaltunk arra, hogy Haller stílusa ott válik különösen szépé, ahol közvetlen személyes tapasztalataira támaszkodik. A vadkanvadászat kedvelt úri időtöltés volt, így a fordító a saját életének egy eseményét, a saját énjét tudta beleadni munkájába.

⁵² Fénelon 472, Trautwein 355—356, Haller 345—346.

Az eddigiek alapján megpróbálhatunk választ adni a bevezetésben felvetett kérdésre: vajon a barokk stílusnak melyik változatához kapcsolható Haller munkássága? A fenti szövegelemzések megerősítik irodalomtörténészeinknek azt a feltevést, amely Haller stílusát Gyöngyösiével hozza összefüggésbe. Gyöngyösinek a rendi érdekek szolgálatában álló művészete, dekoratív hatásokra törekvő költői nyelve (amely sokszor nem képes hitelesen, következetesen bemutatni a szereplők lelki világát), szemléletessége, barokk festőisége (pl. éppen a vadászatok leírásában) rokonságot mutat Haller ízlésével. Prózájukban nem a Pázmány-féle, világosabban tagolt mondatépítést követik, túlságosan elburjánzanak a vonatkozó névmások, a magyarázó és az ellentétes kötőszók. Mindketten foglalkoztak Ovidius *Metamorphoses*-ének, illetve egy részének az átdolgozásával. A közvetlen hatást ugyan csak feltételezzük, egyértelmű bizonyítékunk nincs rá. Úgy véljük azonban, hogy Moesch Lukács esztétikája, amely Gyöngyösi korának szemléletét tükrözi, s amelynek Haller tanulmányaiban játszott szerepe valószínűleg látszik, meghatározó jelentőségű szerzőnk művészi formálódásában. A Moesch-féle poétikai tankönyv kereteit Haller sohasem lépte át, így stíluseszmenyét tekintve a megelőző században kialakult barokk ízlés színvonalas képviselőjének tekinthető. Levelezése arra utal, hogy élet-szemlélete tipikusan a magyar főrendek álláspontját tükrözi, *szubjektív szándékai* alapján nem minősíthető a hazai felvilágosodás előkészítőjének. A francia klasszicizmust példának tekintő Bessenyei, majd később Kazinczy a stílusát is elutasítják.

A Hallerről felvázolt kép talán plasztikusabbá válik, ha egy-egy pillantást vetünk arra a két szövegre, amelyeket az övével szembe szokás állítani: Zoltán József teljes *Telemakusára* és Bessenyei György próbafordítására. Az első 1753-ban készült, de csak húsz évvel a fordító halála után, 1783-ban jelent meg Kolozsvárott,⁵³ a második *A holmiban* (1779) olvasható.⁵⁴ Íme a fent idézett vadászjelenet, Zoltán tolmácsolásában:⁵⁵

„A' kutyák egy rettentő nagy és ama' *Kalidóniai*hoz hasonló dühösségű vad-kant hajtanak vala. Az ő hosszú sertéji kemények és fel-állók valának mint a' dárdák. Az ő tsillámló szemei teljesek valának vérrel és tüzelle; az ő fúvása meszszeré hallék, mint a' zuhajjal fúvó szeleknek siketes zúgása, mikor *Eolus* őket barlangjába vissza szállítja, hogy a' szélvészeket letsendesítse. Az ő hosszú és horgas agyarái, mint a' kaszásoknak éles kaszája, vágják vala az élőfáknak még a' derekokat is. Minden kutyák, a' mellyek hozzá közelíteni mérészlének, el-szaggattának.”

Zoltán József, mint látható, a lehető legnagyobb pontosságra törekszik. Távol áll tőle a szöveg barokk feldíszítésének, a mondat szerkezetek átalakításának a szándéka. Haller dinamikus szóhasználatával szemben megtartja a francia eredetire jellemző létigéket. A pontosság igénye azonban egyhangúságot eredményez: a Fénelonnál vissza-visszatérő, de a stílus gördülékenységét nem zavaró birtokos névmási melléknevek (*ses, son*) kitétele például dőcögössé teszi a szövegét, nem beszélve az olyan ügyetlenségekről, mint a' *kaszásoknak éles kaszája* kifejezés. Zoltán bizonyára jobban tudott franciául, mint Haller, de a magyar stílushoz kevesebb érzéke volt. Az ő „kálvinista” Telemakusa egy bizonyos szempontból mégis túlélte Hallerét: nemcsak 1783-ban, hanem még 1829-ben is kiadták, ráadásul Budán! Ezt a viszonylagos sikert feltehetőleg a barokk pompa hiányának köszönheti, ami Hallerrel szemben rokonszenvesebbé tette munkáját a klasszicizmus felé forduló utókor számára.

Hogy ez a klasszicista ízlésű utókor mint lépett túl Haller stílusán, arra megbízható tanúnk Bessenyei György. *A holmiban* nemcsak fordítói tévedéseit és „szükségtelen tzifraságait”

⁵³ „Telemakusnak az Ulisses fiának bujdosásai. Mellyet frantzia nyelven irt Feneloní Sálignák Ferentz kameráki érsek. Magyarra fordított Néhai Med. Doctor, Zoltán Jo'sef 1735-dik Esztendőben. Kolo'svárott, Nyomt. A' Réform. Kollégium Betüivel. Kaprontzai Ádám által, 1783-dik Eszt.”

⁵⁴ BESSENYEI György: *A holmi. Béts, 1779. 258--260.*

⁵⁵ ZOLTÁN J.: *Telemakusnak ... 547.*

rója föl neki, hanem véleményének alátámasztására ő maga is átülteti „az első résznek utóllját” — valójában a második könyv végét —,⁵⁶ és melléje teszi ugyanazt a szemelvényt Haller tolmácsolásában; hadd lássa az olvasó, melyüknek a teljesítménye jobb! A bemutatott jelenetnek a regényben az az előzménye, hogy az egyiptomiak, a főníciaiak támogatásával föllázadnak a zsarnok Bocchoris ellen, és megölik.

FÉNELON

„Je me souviendrai toute ma vie d'avoir vu cette tête qui nageoit dans le sang; ces yeux fermés et éteints; ce visage pâle et défiguré; cette bouche entr'ouverte, qui sembloit vouloir encore achever des paroles commencées; cet air superbe et menaçant que la mort même n'avoit pu effacer [...].”

HALLER

„Hóltomig meg emlékezem azon főnek látásáról, miképen vala vérében kevertetve; be zárlot, és meg homályosodtak szemei: ábrázattya haloványodván, éppen el változot, szája fel távta, mintha el kezdet szavát ki akarná mondani, sőt meg hólt testén is, kevély és agyarkodó indulattya le vala ábrázólva aztat a halál el nem törölhetette.”

BESSENYEI

„Örökre meg fogok e főnek látásáról emlékezni: véribé vólt keveredve, meg szagatot halavány Ortzáján szemei be estek: felére nyitva maradt szája úgy láttot mintha magát még is félbe szakadt szavának ki mondására erőltetné. Szikkadt ábrázatyán meg maradt még fenyegető kevély tekinteti, melyet onnan a halál sem törölhetet el.”

Az egybevetésből nyilvánvaló, hogy Besenyei sem törekszik a Zoltán Józseféhez hasonló, szó szerinti pontosságra, sőt: a *ces yeux fermés et éteints* vagy a *ce visage pâle et défiguré* kifejezéseket egészen szabadon fordítja. Emberileg azonban hitelesebb a leírása: a felére nyitva maradt szája, a látszólagos erőlködés, a szikkadt ábrázaton fenyegető kevély tekintet szemléletesebben festi a zsarnok halálát, mint akár az *agyarkodó indulattya* jelzős szerkezet. Besenyei az idézetek után (többek között) megjegyzi: „E szó, *szája fel távta*, nem igen nemes” — vagyis egy olyan stilisztikai igényesség kezd feltűnni nála, amely később majd Kazinczynál a „fentebb stíl”-ban teljesebb ki.

Az első magyar *Telemakus* azonban, minden hibája ellenére, évtizedekig eleven hatóerő, jelentős fordításirodalom nyitánya, s a rajta nevelkedett közönség sokáig híu marad az általa képviselt stíluseszményhez. Talán ennek is része van abban, „hogy a barokk — Szauder József szavaival — miért válhat, pl. Dugonicsnál éppen a XVIII. század utolsó évtizedeiben széles olvasó rétegek érzületének, vágyainak kifejezőjévé.”⁵⁷ Haller műve tehát nemcsak művészi értékei miatt jelentős, hanem azért is, mert fontos összekötő szerepet játszik a magyarországi barokk ízlés történetében. Nem véletlen, hogy a *Telemakust* éppen Barkóczy Ferenc püspök küldte a nyomdába,⁵⁸ az a Barkóczy, akinek a működése olyan kiemelkedő alkotásokkal van kapcsolatban, mint a minoriták egri temploma vagy Fassola Henrik kovácsoltvas remekművei.⁵⁹

⁵⁶ BESSENYEI: i. m. 258.

⁵⁷ SZAUDER József, ItK 1969. 149.

⁵⁸ ENTZ Géza: Barkóczy Ferenc gróf, a magyar barokk-kor nagy mecénása. Történetírás, 1939. 167—187.

⁵⁹ Mivel dolgozatunk a Télémaque prózai fordításaiival foglalkozik, mellőztük Hriágyel Márton verses átdolgozását (1756), amelyet részletesen ismertet KOZMA Antal könyve: Fénelon Télémaque-jának egy XVIII. századi magyar verses feldolgozása. Pécs, 1932. Itt jegyezzük meg, hogy a Magyar Hírmondó 1780-as évfolyama (a 24. levél „Tóldalék”-ában) egy további fordításról is beszámol, amelybe „egy serénykedő, a maga édes Hazáját 's a Magyar nyelvet nagyon szerető ifjú” fogott bele annak idején, de Haller könyvének a megjelenése után „menten félben hagyta az elkezdett munkáját”. A hírhez mellékelte, néhány mondatos szemelvény nem módosítja a Hallerről alkotott képünket.

LE PORTRAIT D'ÉCRIVAIN DE LÁSZLÓ HALLER

L'étude présente la carrière de László Haller (1717—1751), premier traducteur hongrois de Fénelon. Ce qui influait sur l'évolution de Haller, c'était avant tout le goût baroque représenté par la poésie de Gyöngyösi et exprimé par la *Vita poetica* de Lukács Moesch. Il paraît que le traducteur de *Télémaque* n'a pas rencontré, au cours de son éducation, les lumières hongroises précoces. Sa correspondance tardive témoigne de ce que sa manière de voir politique était expressément aristocratique. S'il s'est pris d'affection pour *Télémaque*, c'était précisément parce que, d'après la conception de Fénelon, les privilèges de l'aristocratie doivent contrebalancer le caractère absolutiste de la monarchie. Mais Haller représentait les intérêts de la noblesse hongroise contre la dynastie autrichienne, ainsi le „Télémaque hongrois” — bien que son traducteur, en sa personne, fût, loin des idées des lumières — est devenu, objectivement, un facteur politique important: il a préparé la lutte des résistants nobles des années 1780 contre l'absolutisme impérial. De plus, les jacobins hongrois croyaient découvrir en Fénelon un contenu révolutionnaire. Le style de Haller se caractérise (à l'opposée du classicisme noble de l'original) par la surabondance des éléments décoratifs que le traducteur a puisé, en partie, dans le remaniement latin de *Télémaque* provenant de la plume de Gregorius Trautwein. Les compléments détruisent considérablement le crédit psychologique du texte hongrois. Mais où Haller s'appuie sur des impressions personnelles, p. ex. dans la description de la chasse, il trouve sa voix personnelle. Son style a été surpassé par le goût classicisant représenté par Bessenyei et Kazinczy.